

Shahnoza Zokirjonovna

Farg'ona Davlat Universiteti

Ona tili va adabiyot fakulteti magistranti

Annotatsiya: *Badiiy asarda tasvirlanayotgan narsani jonli tasvirlash, his-tuyg`u va kechinmalarni yorqin ifodalashga xizmat qiluvchi vositalarni umumlashtirib "badiiy tasvir va ifoda vositalari" deb ataladi. Avvalgi faslda aytilganidek, badiiy tasvir va ifoda vositalari badiiy tilning belgilovchi xususiyati emas, balki belgilovchi xususiyat bo`lmish obrazlilik(tasviriylik) va emotsionallikni kuchaytiruvchi unsurlardir. Aytish kerakki, bu tushuncha adabiyotshunoslikda "poetik vositalar", "sintaktik figuralar", "stilistik figuralar" kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Shuni ham yodda tutish lozimki, bu vositalarning buni tasvir, buni ifoda vositasi deyishlik ham nomaqbul, chunki badiiy adabiyot so`z vositasida tasvirlyadi va shu tasvir orqali ifodalaydi.*

Kalit so`zlar: *umumxalq, Badiiy til, tovush, sintaktik figuralar, stilistik figuralar.*

Ya'ni, ko`p hollarda bitta vositaning o`zi ham tasvir, ham ifodaga xizmat qiladi. Faqat lirik asarlarda qo`llaniluvchi ayrim vositalar (mas.,tovush takrorlari) borki, ular asosan ifodaviylikni kuchaytirish vazifasini bajaradi.

Badiiy til umumxalq tili bazasida yuzaga keladi, dedik. Yozuvchi umumxalq tilidan foydalanar ekan, umumodatlangan normadan og`adi (ya'ni, til unsurlarini odatdagidan o`zga shakl, ma'no, tartib, munosabat va sh.k.larda qo`llaydi) va shu "og`ish"dan ma'lum badiiy-estetik maqsadni ko`zda tutadi. Bu xil og`ishlar tilning turli sathlarida— fonetik, leksik, morfologik, semantik, sintaktik sathlarda kuzatilishi mumkin. Badiiy tasvir va ifoda vositalari ijodkorning muayyan badiiy-estetik maqsadga erishish uchun umumodatlangan normadan og`ishi natijasida yuzaga keladi, ular tasvirning jonli va to`laqonli bo`lishiga, ifodaviylikning kuchayishiga xizmat qiladi.

Fonetik sathdagi normadan og`ish muayyan badiiy-estetik maqsadni ko`zlagan holda so`zlardagi nutq tovushlarining odatdagidan cho`zib, orttirib yoki tushirib talaffuz etilishi, bir tovush o`rnida boshqasining talaffuz qilinishi kabi shakllarda kuzatiladi. So`zdagi tovushning cho`zib talaffuz etilishi ma'noni kuchaytirishga, belgini orttirib ifodalash, ruhiy holat yoki muayyan munosabatni aniqroq ifodalashga xizmat qila oladi. Masalan, R.Musurmonning "Meni tushunsaydi odamlar" nomli she'rida lirik qahramon o`zini kitobga mengzaydi-da, shunday tilak qiladi:

Har kun darsxonada go`zal toliba
Qoldirmay o`qisa varoqlarimni.
Har kun oshxonada go`zal sohiba
Bildirmay to`g` rasa yuraklarini —
Titiliii-ib ketsaydim...

Katiliiii-ib ketsaydim...

So`nggi ikki satrdagi “i” tovushining o`ta cho`ziq talaffuz etilishi normaga mutlaqo zid bo`lsa-da, u lirik qahramon ko`nglidagi istakni orttirib, kuchaytirib ifodalashga xizmat qiladi. Shoirning “Qo`riqchi” nomli she`rida ushbu fonetik usul o`zgacharoq maqsadga xizmat qiladi:

Hoy gala-gala, hoy gala-aaa...

Karkas keldi bir gala-aaa...

Mening bog`im kichkina-a,

Katta bog`larni tala-aaa...

Hoy gala-gala, hoy gala-aaa...

Tovushlarning cho`zilishi o`z bog`ini karkas qushlardan qo`riqlayotgan lirik qahramon ruhiy holatini ifodalaydi. Agar she`r mustaqillik arafasida yozilgani e`tiborga olinsa, undagi “bog`”, “karkas qushlar”, “qo`riqchi” obrazlarining majoziy ma`no kasb etishi, she`rda shoirning yurtiga turli tahdidlar xavf solayotgan paytdagi vatanparvarlik tuyg`ulari ifodalangani anglashiladi:

Bir kafan so`ngaklarni

Ishkom ostiga ildim...

Haydash-chun karkaslarni

Shaqqurr-shuqqurrdoqq qildim.

Hoy gala-gala, hoy gala-aaa...

Shoir bog`ni qo`riqlash uchun “bir kafan so`ngak”lardan “shaqqurr-shuqqurrdoq” qilganini ta`kidlashni muhim deb biladi, chunki bu bilan u o`zi istagan mazmuni – yurtni karkaslardan

asrashda ajdodlardan madad olayotganini yorqinroq ifodalamoqchi. Ko`rib turganimizdek, she`rda kuzatiluvchi fonetik sathdagi og`ishlar aniq bir g`oyaviy-badiiy maqsadga bo`ysundirilgan.

Leksik sathdagi normadan og`ish yozuvchining umumxalq tili bazasidagi leksik vositalardan foydalanishida ko`rinadi. Ma`lumki, umumxalq tilidagi so`zlar o`zlarining nominativ holatida ham tasviriylik va ifodaviylik imkoniyatlari jihatidan farqlanadi. Ya`ni, ijodkor ifoda va tasvirni so`z ma`nosiga daxl qilmagan holda, mavjud so`z xazinasidan "so`z tanlash" hisobigagina kuchaytirishi mumkin bo`ladi. Yozuvchining umumxalq tilida mavjud so`zlardan umumodatiydan o`zgacharoq foydalanishi quyidagicha badiiy-estetik

maqsadlar bilan yuz beradi:

1. Davr koloritini (ruhini) berish uchun. Lug`atdagi eskirgan so`zlar — arxaizm va istorizmlar odatdagi so`zlashuvda ishlatilmasligi ma`lum. Biroq ular tarixiy mavzudagi badiiy asarlarda davr koloritini berish uchun juda zarur. Deylik, o`z asarida o`n beshinchi asr voqeligini tasvirlayotgan ijodkor, tabiiyki, o`sha davrga xos realiyalarni tasvirlashi lozim bo`ladi. Ya`ni, o`sha davr koloritini o`sha davrga xos bo`lgan narsa-buyumlar, hodisalar, tushunchalar va nomlarisiz to`la tasvirlab bo`lmaydi. Masalan,

“Ulug`bek xazinasi”da o`qiyimiz: Mahramlar orasida jiyanlari – shahzoda Abdulla bilan AbuSaid Mirzo ham turar, zarbof to`n ichidan suvoriy sovut, boshlarigatilla hoshiyali dubulg`a kiygan bu ikki shahzodaning ham ko`zlarida taraddud, harakatlarida toqatsizlik sezilib turardi”. Keltirilgan parchada portret detallarini ifodalagan “suvoriy sovut” va “dubulg`a” so`zlari tasvir predmetini jonli tasavvur qilishga ko`mak beradi. Xuddi shu gapni voqea yuz berayotgan joy tasviriga nisbatan ham aytish mumkin: “Tor, timli rastalardan keyin chuqur xandaq bilan o`ralgan . Ko`ksaroyning kungurador devorlari qorong`ida cho`ng qoyaday haybatli tuyuladi <...> Baland kungurador devor bilan o`ralib, yuksak burjlarga to`p o`rnatilgan o`rdaday hovlining har joy–har joyida tosh

fonuslar miltirab turardi”.

Ikkinchi tomondan, o`n beshinchi asr muhitida harakatlanayotgan personaj tili ham shunga mos bo`lishi, uning nutqida o`sha davrga xos so`zlar va so`zshakllar ishlatilishi obrazning ishonarli va to`laqonli bo`lishiga xizmat qiladi. Misol uchun Mirzo Ulug`bek tilidan aytilgan quyidagi gapni olaylik: “Bas! Farmoni humoyun amri vojibdur! Amir Sultonshoh barlos! Siz otliq hirovul bilan darhol yo`lga chiqqaysiz! Amir Sulton Jondor tarxon! Siz barong`or suvoriylar bilan hirovul qo`shinlarning ortidan yurgaysiz...” Ushbu gapda qo`llangan “farmoni humoyun” birikmasi, qo`shinning oldingi qismini anglatuvchi “hirovul”, o`ng qanotini bildiruvchi “barong`or” so`zlarining ishlatilgani asarda tasvirlanayotgan holatga –jang oldidan o`tkazilayotgan kengashga mos bo`lish bilan birga, tarixiy davrni aniq tasvirlashga ham xizmat qiladi.

2. Adabiy tilda kam qo`llaniluvchi dialektizmlar badiiy asarda joy koloritini berish uchun qo`l keladi. Aytaylik, o`zbek tilida so`zlashuvchilar tarqalgan hududlarda umummilliy xususiyatlar bilan bir qatorda o`sha hudud kishilarigagina xos bo`lgan jihatlar (urf-odatlar, tasavvurlar, aqidalar, narsa-buyumlar va h.k.) ham mavjudki,bular birinchi galda sheva tilida o`z aksini topadi. Shunday ekan,asarda tasvirlanayotgan hududga xos bo`yoqlarni berish, unda harakatlanayotgan personaj xarakterini to`laqonli badiiy talqin etish uchun dialektizmlardan foydalanish zarurati yuzaga keladi. Masalan,“Mehrobdan chayon”da Anvarning xaloskorlari — akasining buxorolik do`stlari. Shuning uchun ham muallif ularning tilidagi o`ziga xoslikni ta'kidlaydi. Rahimning qayta-qayta “Bu xon yo`q, bu dayus!” deya yozg`irishi, “Voy dar dahanat xonasha!..” deya so`kislari xonning qilmishidan nechog`li g`azablanganini, ya'ni personajning ayni choqdagi ruhiy holatini, yanada aniqroq aytsak, uning o`ziga xos sajiyasini aniq ifodalaydi.

Do`stining fe'lini yaxshi bilgan:

“Sharif kulimsib Rahimga qaradi.

— E, senga chi balo shud?

— Hech chi,- dedi Rahim.— Akun biz dunyoga nima olib boramez,xay o`lluk;

dunyoga o`n tillo pulimiz qolaydimi, yo uyga sochini tarab

to`xtag`an xotunimiz qolaydimi?”

Ko'rib turganimizdek, yozuvchi buxoro shevasiga xos leksik hamda morfologik unsurlarni ta'kidlaydi va shu hisobga tasvirning ishonarli bo'lishiga erishadi. Xuddi shu holni qipchoq lahjasida so'zlovchi Xudoyorxon nutqida ham kuzatishimiz mumkin.

3. Badiiy obraz konkretlik xususiyatiga ega. Asardagi personaj konkret muhitda harakat qiladi. Muhitga mansublikni ifodalashda varvarizmlar, vulgarizmlar, argo va jargonlarning ahamiyati katta. Muhit koloritini ifodalash bilan birga, ular personaj nutqini individuallashtirish, ruhiyatini ochish va umumiy qiyofasini yaratishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, “O'tgan kunlar”dagi Homidning yugurdaklaridan Mutalning gaplarini olaylik: “Kulishingni bejo qilma, hez Abdukarim! San hali dunyog'a kelib nimani ko'rding-ku, sanga kulish tushib qoldi! Bu bosh dunyog'a kelib nimalarni ko'rmadi-a? Bunaqang'i qochiriq ishlarni endi qilib turipti, deb o'ylaysanmi? Ey-xa-a-a, Mutal akang nimalarni qilmadi?! Xa-xa-xa...Musulmonsan otangning arvoyi, Homid aka! <...> Ey-y, Sodiqcha, san hali nimani ko'rding-ku, nimangga ishonding, buzoq bo'g'uzlag'andek qilib bir-ikkitanini so'ygan bilan odam bo'lding, qo'ydingmi?”

Gap bilan bo'lib zang'ar kayf ham tarqab ketdi, qani, quychi bir-ikkini!”Mutalning gaplarida u mansub muhitga xos maqtanchoqlik, o'zgani mensimaslik, yovuzlikka moyillik yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunda “hez”, “otangning arvoyi”, “zang'ar” singari so'zlar ishlatilganki, ular axloq normalariga, demakki, til normalariga ziddir. Albatta, qahramon nutqining o'ziga xosligi shu so'zlarni ishlatishning o'zi bilangina ta'min etilmaydi: bu o'rinda jumla qurilishi va shuning asosida ro'yobga chiqayotgan ohangning qahramon mansub muhit, uning fe'li va saviyasiga mosligi ham juda muhimki, natijada norma doirasida ishlatilishi mumkin bo'lgan (ostiga chizilgan) so'z va birikmalar ham salbiy bo'yoqdorlik kasb etadi. Boshqacha aytsak, personaj nutqi bir butunlik bo'lsa, normaga zid so'zlar uning asosini tashkil qiladi

ILMIY ADABIYOTLAR:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008 .- 173 б.
2. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси - халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир // “Фидокор” газетаси мухбири саволларига жавоблар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
3. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16-том.– Тошкент: Ўзбекистон, 2000.
4. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. –Тошкент: Фан, 1981.
5. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Тошкент: Фан, 1983.- 88-б.